

KULCSÁR BEÁTA*

Magyar sorsok Rézországban: bányászéletek a tengerentúlon

Fejős Zoltán: „*Kaper kóntri*”. *Magyar rézbányászok Amerikában*. Budapest: Korall, 2020. (Korall társadalomtörténeti monográfiák 11.) 285 oldal

„[M]ár azt hittem, hogy itt maradok copper countryban örökre” – írta 1913 őszén „Copper Countryból”, azaz a michigani rézbányák vidékéről az új, ohioi állomás-helyére távozni készülő és betegségből éppen felépülő Sebestyén Endre református lelkész felettesének, Kalassay Sándornak, a nyugati egyházmegye esperesének. Levelének zárómondata arra utal, aggódott amiatt, hogy „Rézországban” ragad. Nem véletlenül: a rézvidék relatív elszigeteltsége, a rézbányászok 1913–1914. évi sztrájkja, az állandó feszültség komoly „rést” ütött az Erdélyből érkezett lelkész lelkesedésén. Ha Fejős Zoltán 2020-ban megjelent amerikai könyvéből csak a Sebestyénről szóló fejezetet olvassuk el, már akkor is számos ismerettel gazdagodunk a michigani rézvidékre vándorolt magyarokról. Például kiderül, hogy 1911-ben, amikor Sebestyén szolgálatát kezdte, a helyi magyar református egyházközség¹ még csak formálódóban volt, intézményesülésének időszakát élte. Az ő idejére esett a parókiáépítés, egy új harang és egy orgona megvétele a nemrég épített templomba, valamint az énekkar, a szombati és a nyári magyar iskola folytatólagos működtetése. A fejezetből világossá válik az is, hogy az itt szerencsét próbáló magyar bevándorlókra a rézvidék nyers világához való alkalmazkodás feladata hárult, és ez sokak számára kudarcos vállalkozásnak bizonyult, legalábbis hosszú távon. Tíz évnek sem kellett eltelnie, és a közösség lelkész nélkül maradt. De a fenti mondatok egyetlen rövid fejezet ismeretanyagát érzékeltetik lebutított módon. A kötet elolvasása révén ellenben részletgazdag képet kapunk a rézvidéki magyar bevándorlók

* A szerző történész, a Magyar Nemzeti Múzeum munkatársa.
E-mail: kulcsar8beata@gmail.com

¹ A szerző – bár véleményem szerint jelen esetben egyházközségről, nem önálló egyházzól van szó – leginkább az „egyház” („egyházalapítás”, „az egyház első éve”, „az egyház régi ereje” stb.) szót használja a helyi egyházi alakulatra (néhány helyen az „egyházközösség” fordulatot a hívekre), ezért a továbbiakban magam is ezt a gyakorlatot követem.

helyzetéről, nehézségeiről, emellett magának a tengerentúli munkamigrációnak a „természetéből” is sok mindent megérthetünk.

Fejős Zoltán kötete az amerikai irányú magyar kivándorlás és az amerikai magyar közösségek vizsgálatát célzó munkásságába illeszkedik; felfogása, módszerei révén egyéb, rokon témákban írt alapműveihez² kapcsolódik. A chicagói és a Cigándról kivándorolt magyarok sorsának feltárásához azáltal is kötődik a munka, hogy a szerző legelső ismereteit a rézvidéki magyarokról chicagói kutatásai során szerezte, és hogy a rézvidékre vonatkozó kutatásai nagyjából a cigándiakkal estek egybe.

A szerző szerint a kötetében használt „stílus, írásmód” más, mint a „bevett” társadalomtörténeti elemzéseké, monográfiája leginkább „narratív, explikatív társadalomtörténeti” munkaként definiálható. (11.) Ha jól értem, a narratív azt a gyakorlatot jelöli, amelynek során a szerző adatok, információmorzsák, forrástörödékek és hosszabb-rövidebb passzusok kiaknázásával összefüggő elbeszélést alkot, az explikatív pedig azt az eljárást, amelynek révén ezeket a szövegrészeket a szélesebb kontextusba és az elbeszélésbe ágyazottan kimerítően elemzi, értelmezi. A magam részéről nem gondolom, hogy ez a módszer nagyon más, mint amit általában a társadalomtörténészek csinálnak. És hogy a társadalomtörténészek a sajátjuknak érzik ezt a munkát, azt az is mutatja, hogy a könyv a Korall társadalomtörténeti monográfiák 11. köteteként jelent meg 2020-ban. A szerző ebben a művében mindenesetre magas szintű történeti, társadalomtörténeti módszertani ismeretekről tesz tanúbizonyságot³ – egy nem túl ideális környezetben. Utóbbin azt értem, hogy a szerzőnek nem állt rendelkezésére egyetlen nagy kupac levéltári forrás; két kontinens különböző online és a helyszínen elérhető levéltáraiból, gyűjteményeiből, adatbázisaiból kellett szívós munkával összegyűjtenie azokat az adatokat, szövegeket, szövegtörödékeket és interjúkat, amelyeknek az elemzése révén végül kikerekedett a magyar rézbányászokról szóló elbeszélés.⁴ De pontosan mi volt a szerző célja? (A módszerrel majd még lesz szó az alábbiakban.)

² Például *A chicagói magyarok két nemzedéke 1890–1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása*. Budapest: Közép-Európai Intézet, 1993; „Mert abban az időben lehetett vándorolni”. *A cigándi amerikasok emlékezete*. Cigánd: Cigánd Város Önkormányzata, 2017.

³ Fejős Zoltán mindenekelőtt kulturális antropológus, aki különböző diszciplínák (antropológia, néprajz, antropológia, muzeológia, kultúrtörténet, társadalomtörténet stb.) világában és teoretikusabb területeken (fogalommagyarázat, elmélethasználát, módszertani kérdések) egyaránt otthonosan mozog és figyelemre méltó munkásságot mondhat magáénak.

⁴ *A Felhasznált források* című fejezetében impozáns forrásbázissal szembesülünk: (1) Levéltári források (például a Magyar Nemzeti Levéltár chicagói konzulátusi iratai, a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára külügyi iratai, az American-Hungarian Foundation Archives iratai stb.), (2) Könyvtári, múzeumi, magángyűjteményi források (például az Amerikai Magyar Református Egyesület központi nyilvántartásai, a Keweenaw National Park Museum Collection interjúi, a South Chicagói Magyar Református Egyház anyakönyvei stb.), (3) Egyházközségi források (például a Bési Református Egyházközség anyakönyvei, a Bodrogszerdahelyi Görögkatolikus Egyházközség anyakönyvei stb.), (4) Online adatbázisok (utas- és egyéb listák, anyakönyvek: Hamburg Passenger Lists, 1850–1934 – *Ancestry.com*; The Ellis Island

Saját bevallása szerint célja a michigani rézbányák vidékére vándorolt, többnyire bányásztapasztalatok nélkül érkezett magyar emigránsok megtelepedésének, életének, nehézségeinek és élményeinek bemutatása, egy „sokfelől összeállt és változékony mikrovilág” feltárása, hangsúlyozottan „személyes történelem” írása. (12., 13.) A történelem individualizálását az aprólékos munkával összeszedett, változatos eredetű és típusú források szisztematikus egymás mellé helyezésével és megszólaltatásával, kiaknázásával éri el. A források itt-ott azt is lehetővé teszik, hogy egyes szereplőkről portrékat „fessen”, hogy alkalmasint az életpályák ívét, azok fordulópontjait, „nukleáris epizódjait” is sikeresen elénk tárja. A személyesség olvasói tapasztalatát nagyban elősegíti, hogy ahol lehet, teret enged a történelmi szereplők hangjának, ahol lehetséges, a bányamunkásokat és a helyben szolgáló lelkészeket, hírlapi tudósítókat szólaltatja meg. Nehéz feladat a személyesség megragadása, tekintetbe véve, hogy a rézbányászok köréből alig maradtak fenn egodokumentumok (ebben a vonatkozásban leginkább néhány interjúra és fokozott forráskritikával kezelendő vallomásrészletekre tudott a szerző támaszkodni). Így az elemzés élménytörténeti síkjá, érzelmi dimenziója leginkább közvetetten, a szerző által eredményesen kiaknázott intézményi adatokon és mások elbeszélésein keresztül tud valamelyest kibontakozni előttünk.

A személyesség ábrázolása azonban csak az egyik intenciója a szerzőnek, ennél ambiciózusabb a vállalkozása. További célja ugyanis, „hogy a személyes történelem hangsúlyozása mellett az ily módon kirajzolódó képet a kor összefüggéseiben s horizontján lehessen látni”. (12.) Vagyis a léptékváltás és a kontextualizáció révén a mikrovilágot a makroviszonyokkal kívánja összekötni; hiszen világos: a rézvidék nem időn és téren kívül létező univerzum, hanem a földrajzi és az éppen érvényes politikai, gazdasági, társadalmi viszonyok kötöttségeivel szoros összefüggésben létező világ. A szerző az életet keretező külső meghatározottságokból, kötöttségekből számosat az olvasó elé tud tární. Mindenekelőtt az újonnan érkezett bevándorlók általános munkaröpiaci kiszolgáltatottságának, az országos szinten kibontakozó érdekvédelmi munkásmozgalomnak, az első világháborúnak, a réz iránti kereslet visszaesésének vagy az autóiipar fellendülésének hatását a rézbányák és a (magyar) rézbányászok világára.

Fejős Zoltán hármás célrendszerében végül van egy harmadik elem is, mégpedig az a törekvés, hogy a száz évvel ezelőtti interkontinentális/transznacionális migráció természetére, menetére vonatkozóan vonjon le következtetéseket.⁵ Azaz

Archive, Passenger Records – www.libertyellisfoundation.org; New York Passenger Arrival Lists, 1892–1924 – FamilySearch.com; Michigan Marriages, 1868–1925 – FamilySearch.com; Michigan Death Records, 1897–1920, 1921–1947 – www.seekingmichigan.com stb.) (5) Internetes feldolgozások, blogok, (6) Kiadott források, (7) Újságok, hírlapok, naptárak (magyar és angol nyelvűek), (8) Interjúk, (9) Filmek.

⁵ „[E]z a munka módszertani kísérlet is arra vonatkozóan, hogy az új – illetve új formában – hozzáférhető tömeges források segítségével mennyiben újítható meg a transznacionális

a lokálisra fókuszáló elemzésen keresztül globális(abb) szinten érvényes megállapításokat is szeretne tenni, mely szándéka az egyedi eseteken, kisebb elemzési egységeken keresztül az általános felé törekvő mikrotörténelmi munkák vállalásaira emlékeztet (szintén a mikrotörténelem, a történeti antropológia, egyúttal az „új történetírás” gyakorlatára emlékeztet az, hogy figyelme az „egyszerű” emberekre, nem magasan pozicionált személyekre/csoportokra irányul). A személyes életutak rekonstrukciója, az ily módon megalkotott, itt-ott óhatatlanul is hézagos portrék ennél fogva nemcsak a személyességre vonatkozó szerzői igényt elégítik ki, hanem sok esetben valamely fontos, akár általánosítható emigrációs jelenség feltárásához, bemutatásához szolgálnak kiindulópontként és mintaként.⁶ A szerző két, általam a legfontosabbnak gondolt, általánosítható eredménye egyrészt a rézvidékre irányuló vándorlás stratégiáival (a láncmigrációval) kapcsolatos megállapításai, másrészt a migráció és az emigrációs lét legalább részleges individualitásának a rézvidéki adományozási gyakorlatokon keresztüli igazolása (ezekről majd még lesz szó a későbbiekben). Ugyanakkor az általánosabb szinten érvényes jelenségek feltárására vonatkozó szándéknyilvánítása némileg ellentmondásban van a 179. oldalon szereplő, az 1913–1914. évi sztrájk elemzéséhez tartozó mondattal: „Ezeknek a sajtóhíreknek, a vallomásrészleteknek nem az igazságtartalma, ellentmondásossága az érdekes számunkra, mivel nem a történések hiteles rekonstrukciója vagy az abszolút igazság – ha van ilyen egyáltalán – kiderítése a célunk.” Az ellentmondás talán azzal oldható fel, hogy a szerzőt bár foglalkoztatja a „valóság”, az „igazság”, a „történések” és ezek rekonstrukciója, felismeri a forrásadottságok és a helyszűke (nem oldhat meg mindent egyetlen kötetben) miatti korlátokat, és azt is eredménynek tekinti (szerintem is az), ha olvasatokat kínál fel a sztrájkról, vagy ha magyar vonatkozású epizódokon keresztül valamelyest érzékeltetni tudja a sztrájk „valóságát”. A további eredményeket a kötet struktúrájának bemutatásán keresztül szeretném összeszedni.

A kötet tíz nagyfejezetből áll, ezeket egészítik ki a mellékletek (a forrásszövegeket és a színes képanyagot tartalmazó függelék, a rövidítésjegyzék, a felhasznált források és a hivatkozott irodalom listája stb.). A fejezetek kronológiai rendbe illeszkednek, minthogy a szerző narratívája a magyar bevándorlók megjelenésétől a rézvidék elnéptelenedése irányába halad. A laza kronológiai kereten belül

migráció társadalomtörténeti kutatása, s tágabban, a társadalmi mozgások történetének mikro-szociológiai s antropológiai analízise.” (13.) „[O]lyan történeti rekonstrukció a célom, amely a száz évvel ezelőtti interkontinentális migráció természetét, mechanizmusát [...] megvilágítja”. (12.)

⁶ Káplár János és Szabó Erzsébet társas portréja például ahhoz jó „alapanyag”, hogy az ismerősi, rokoni kapcsolatok által meghatározott és a megszakítottságok által jellemzett korai idevándorlás általánosabb sajátosságait bontsa ki és beszélje el az olvasónak. Fulajtár József és családjának történetét pedig szerinte azért érdemes hosszabb távon is bemutatni, mert „annak minden egyedisége, különlegessége ellenére plasztikus képet kapunk arról, hogy mit jelentett a rézvidéken munkát vállalni”. (226.)

azonban van egy, a fejezetcímekben is megmutatkozó tematikus rend, amelynek rendszerében a következő témák kapnak hangsúlyt: a bevándorlás menete és jellegzetességei, a bevándorlók köre, demográfiai viszonyok, munkakörülmények, női munka, lakhatás, önszerveződés és intézményi élet, társadalmi kapcsolatok, egyházi és közösségi élet, valamint az 1913–1914. évi sztrájk és annak magyar vonatkozásai. Az e típusú kronológiai-tematikus struktúra Fejős más munkáinak is sajátja.

Az első, *A színhely* című fejezet a földrajzi, természeti környezetet, valamint a helyi lakosság főbb etnikai-demográfiai jellemzőit tárja elénk. A vizsgált terület – Michigan állam legészakibb nyúlványa, a Keweenaw félsziget – köves, sziklás talaja a kontinens egyik legjelentősebb rézlelőhelyét rejtette, az általa kínált lehetőségeket már az őslakosság is felismerte. A rézvidék, bár messze esett magyarok által sűrűbben lakott településektől, jól kiépített közlekedési összeköttetésekkel rendelkezett. A helyi lakosság etnikai összetétele sokat változott az idők folyamán, a munkaerő kezdetben Nyugat- és Észak-Európából érkezett, 1890-től azonban már főként Dél- és Kelet-Közép-Európából; a századfordulón a legnagyobb számban a finnek képviseltették magukat, de jelentős horvát népesség is élt itt. Az 1900-as népszámlálás a két részországi megyében mindössze 103 magyart regisztrált, tíz évvel később már ennek több mint tízszeresét. 1930-ra 52 főre esett vissza a számuk. A demográfiai változások dinamikája jól nyomon követhető a népszámlálások – tízévenkénti bontásban és megyéenként számba vett – adatait tartalmazó táblázat segítségével.

A második nagyfejezet (*A kezdetek, első telepések, a megtelepedés irányai*) a magyar bevándorlás és a bevándorlók körének alapos általános áttekintését adja, a fejezetre – általában az egész kötetre – a rendkívüli adatgazdagság, az informativitás jellemző. Helyszükében csak néhány dolgot emelnék ki, az egyik módszertani jellegű. A magyar bevándorlók körének bemutatásakor a szerző nem elégszik meg a statisztikákkal, hanem a népszámlálási adatlapok, a bevándorló utaslisták, a házassági és halotti anyakönyvek bejegyzéseire, a sajtóhírekre és egyéb forrásokra támaszkodva név szerint és településenként (!) igyekszik beazonosítani az 1900-ban a helyszínen tartózkodó magyarországi születésű háztartásfőket. Emellett életkorukat, feleségük nevét, kivándorlásuk évét, származási helyüket, gyerekeik és bérliők számát is megpróbálja kimutatni (lásd 2. táblázat és 36.), vállalva, hogy néhány helyen bizonytalan eredménnyel fog szolgálni. Ez a típusú, az aktorokat beazonosítani, és ahol lehet, beszéltetni igyekvő – egyébiránt az egész monográfián végigvonuló – gyakorlat, a már említett és itt is tetten érhető átfogó adataggregálás és -hasznosítás, továbbá a forrásbázis mintaszerű variálása, a források egymással való ütköztetése és jól áttekinthető kezelése a kötet egyik legfőbb értéke. A fejezet számos fontos strukturális következtetést, mikroszociológiai megállapítást tartalmaz, például hogy a munkaviszonyok ezen a vidéken gyorsan változtak, ami jelentős fluktuációhoz vezetett, folyamatos volt a terület elhagyása és a remigrálás, igen jellemzőnek mondható a vándormunkás-magatartás; 1910-ben

a magyarok jelenléte leginkább Kearsarge-on volt érzékelhető, arányuk itt meghaladta a 10%-ot stb. A fejezet legkiemelkedőbb eredménye azonban a láncmigráció példáinak feltárása és rekonstruálása.⁷ Az ide az 1880-as évek végétől egyénileg vagy kisebb csoportokban érkező magyar munkavállalók térbeli mobilitását főként az egymáshoz közel eső óhazai települések közti és az egyes óhazai településeken belüli információáramlás, a „láthatatlan csatornákon” (44.) zajló kommunikáció, a személyes kötelékek alakították. Az ismerősi kapcsolatok és az otthonról hozott vagy itt szövődött rokoni szálak – amelyek „mintegy munkavállalói-migrációs klánokat, mikrohálózatokat alkottak” (43.) – nemcsak a vándorlást és annak irányát, de a rézvidéken történő megtelepedést, a lakhatást (burdosházi berendezkedést) is meghatározták. A mikro- és makrohálózatok kiépülése, egymásba fonódása következtében a századfordulót követően, az első évtized derekán már nagyobb mértéket öltött a magyar bevándorlás (makrohálózaton – ha jól értem – például a nagy nyilvánosság számára elérhető, az információáramlást személytelen szinten elősegítő intézményeket, például a sajtót és annak terjesztési hálózatát kell értenünk). A fokozódó információáramlás oda vezetett, hogy „a második, harmadik hullámban érkezők számára már a távoli rézbányák vidéke rajta volt a munkalehetőségek térképén”. (46.)

A harmadik fejezet (*Foglalkozás és munka, munkakörülmények és lakhatás*) viszi talán a legközelebb a magyar rézbányászok mindennapjait az olvasóhoz. A magyar (férfi) bevándorlók között alig volt olyan, aki nem bányamunkából élt. Élményvilágukat főként a nagy sztrájk során felvett vallomások és sajtóhírek feldolgozása révén tárja elénk a szerző. A bányavállalatok vezetői paternalista szemléletének és érzéketlenségének kiszolgáltatott magyar bányamunkások elsősorban csillésként, ritkábban felszíni rakodókként végeztek igen nehéz munkát, néha napi 13 órán át, kevés pénzért (az angolok, az írek, a németek nem vállaltak csillésmunkát, az főként a finnek, a horvátok, a szlovének és a magyarok osztályrésze volt). Vízben, iszapban állva lapátolták a követ a kocsikba, aztán a megrakott, több mázsányi terhet tartalmazó csilléket kézi erővel tölték több száz méteren keresztül. Volt, aki a füst miatt állandóan köhögött, a megterheléstől fájt a karja, a lába, a dereka. Számosan a lehulló kövek, a leomló bányafal, a leszakadt felvonó vagy egy-egy elszabadult csille miatt szereztek súlyos, nem ritkán halált okozó sérüléseket. Néhányan épületácsként dolgoztak a bányákban. A hierarchia alján álló csillés (*trammer*) egyébként nem számított bányásznak (utóbbi fűrőt használt, és a robbanóanyagot kezelte). Fejős az 1893–1918 közötti időintervallumra vonatkozóan 54 magyarországi eredetű felnőtt (50 férfi és 4 nő) halálzási adatait gyűjtötte össze, az 50 férfi közül 21 bányaszerencsétlenség áldozataként halt meg, átlagéletkoruk 33 év volt. Az 1912-ben egy, a felvonóból szerencsétlenül kiesett, súlyosan

⁷ Lásd a *Vándorlási stratégiák* alfejezetet (42–47.). Tematikusan a Nógrád megyei litkeiek láncmobilitására vonatkozó, érzékletes táblázattal is ellátott alapos rekonstrukció (5. fejezet, 100–106.) is ide tartozik.

megsérült, majd egy év múlva meghalt Horváth János esetében állt rendelkezésre annyi forrás, hogy a szerző a bányamunka életveszélyes viszonyainak érzékeltetésére egy hosszabb (háromnegyed oldalnyi) „esettanulmányt” készíthessen. Fejős további kiemelendő megállapítása, hogy egyéb magyarulta vidékekhez hasonlóan itt is elterjedt a kiegészítő jövedelemnek számító „burdosság” (bérlők ellátása), ami főként a nőknek jelentett mindennapi terhet. A magyarok által – főbérlőként vagy albérlőként lakott – házak jó része a bányavállalatok tulajdonában volt; ezeket a házakat – a szerző szerint – a vállalatok eredendően azért építették, hogy munkaerőt biztosítsanak a maguk számára, és hogy kontroll alatt tartsák a hozzájuk elszegődött munkásokat. Ugyanakkor a burdosházak a gyakorlatban éppen a kontrollt ellensúlyozták azáltal, hogy lehetővé tették a munkásoknak, hogy a falak között szabadnak érezzék magukat, itt ugyanis megszűnt a vállalati felügyelet és szigor. A magyarok által irányított burdosházak az ott lakó magyar bérlőknek egyúttal védelmet is biztosítottak: segítették őket a munkaszerzésben, a helyismeret kialakításában és az akklimatizálódásban. A következő generáció számára már több esély nyílt a jobb életre, az itt született, itt nevelkedett fiatal lányok, nők, ha volt rá mód, üzletekben, irodákban helyezkedtek el. Fejős a második generációs státuszváltásra is hoz érzékletes példát, Ször Malvina esetét, aki bányász apja, a „burdosokat” ellátó, írni-olvasni nem tudó anyja példáját meghaladva már egy üzletben dolgozott, és egy magasabb státuszú bányászhoz ment feleségül. Ő természetesen már jól tudott angolul, és barátai az üzlet fiatal munkatársai közül kerültek ki.

A negyedik és az ötödik fejezetek (*Önszerveződés, önsegélyezés; Adományok, adományozók, térbeli és társadalmi kapcsolatok*) a számban bővülő magyar népesség önszerveződésének és az adományozáson keresztül megragadható társadalmi kapcsolatainak sajátosságait tárja elénk. Az önszerveződés kezdeti formáit a segélyezést célzó társulások jelentették. Elsőként a Red Jacketi Első Magyar Betegsegélyező Egyletet (1897), majd pár évvel később az Amerikai Magyar Egyesület önálló helyi osztályát hozták létre (1901). Ezek a társulások nemcsak a biztonságérzetet növelték a kedvezőtlen munkakörülményeknek kitett tagság körében, hanem a közösséggé szerveződést, a csoportidentitás megerősödését is előmozdították, mégpedig a tagság számára szervezett közös együttlétek, az egymás iránti szolidaritás elmélyítése és a nyilvános egyesületi önmegjelenítési aktusok (például felvonulásokon való részvétel) révén. A forrásadottságokhoz alkalmazkodva a szerző az előbbi egylet esetében az egyesület vezetőiről (név, foglalkozás, munkahely, születési hely), az utóbbi esetében pedig a tagságról (a belépés tagok száma, a belépés éve, a születési ország, a születési megye/szövetségi állam és vallási, felekezeti hovatartozás szerint) készített böngészésre érdemes táblázatos kimutatásokat. A számos, részben e kimutatásokra támaszkodó következtetés közül most csupán kettőt szeretnék itt kiemelni. A református egyesület nem kizárólag a reformátusokat tömörítette: a tagságban római katolikusokat és görögkatolikusokat is találunk. A más felekezetekhez tartozók befogadását az alapszabály ugyanis

nem tiltotta, csupán a „vadházasságban élők” voltak kizárva. Szintén említésre méltó az a sajátosság, hogy az egy helyről érkezők – az egyesületek keretei között – kapcsolatot kerestek és ápoltak egymással, ennél fogva „[a] két első egyesület szerveződésében az óhazai szálak, a hozott kötelek indukáló szerepe” meghatározó volt. (85.) A későbbi szerveződések ez már kevésbé befolyásolta. Az egyleteknek volt egy további, ezúttal a szűkebb környezetükön túlmutató szerepük: adománygyűjtési akciók szervezése részben óhazai, részben amerikai magyar célokra.

Az adományozás gyakorlatát taglaló fejezetben a szerző megállapítja, hogy a nagyobb hatósugarú transzlokális közösségi adakozásoknak négy kategóriáját lehet megkülönböztetni: az óhaza számára rendezett gyűjtéseket (főként templomok felújítására, egyházi célokra), az amerikai magyar egyházak támogatását célzó adakozásokat, a jótékonyági célú segélyezéseket, valamint a hazafias, nemzeti célokra tett felajánlásokat. Az adománygyűjtési akciókat (1898–1908) több szempontból (év, cél, gyűjtött összeg, adakozók száma, az adomány átlagos nagysága) adatoltan, táblázatba rendezetten is elénk tárja a szerző. Ezen adományok léte önmagában jelzi, hogy a rézvidéki magyarok nem éltek elszigeteltségben. Ennek megfelelően bekapcsolódtak például a clevelandi Kossuth-szobor felállítására irányuló országos gyűjtésbe (1900–1902). Az egyéb természetű amerikai magyar ügyek támogatását szolgáló adakozások azonban nem voltak túl gyakoriak, ami főként a rézvidéki magyar közösségeknek ha nem is az elszigeteltségével, de az egyéb magyar telepektől való távolságával magyarázható (a keleti parti egyházak vagy a clevelandiek és a környékeliek rendszeresen és kölcsönösen támogatták egymást). A rézvidékiek nagyobb készséget mutattak óhazai egyházi kérések teljesítésére. Ez utóbbi gyűjtéseknek a fő szervezői és legfőbb támogatói döntően az érintett magyarországi települések vagy térségek egykori lakói voltak, akiknek adakozó magatartását nagyban meghatározták a még élő érzelmi közösségi kötelek. Fejős ugyanakkor arra is felhívja a figyelmet, hogy bőven voltak olyanok, akik bár köteleik révén érintettek voltak, még a kis összegű centadományoktól is elzárkóztak. Ezt azzal magyarázza, hogy – közösségi láncmobilitás ide vagy oda – „a vándorlás, az idegenben való munka- és helykeresés elsősorban individuális aktus” (103.), azaz aki Magyarországról a jobb élet reményében távozott, nem szükségszerűen társult honfitársaival vagy más falubeliekkel, és az adakozás esetében is mérlegelt. Az emigránsnak a jótékonykodásban (is) megnyilvánuló egyéni akarata, kalkuláló magatartása – a szerző szerint – arra a felismerésre kell indítsion bennünket, hogy a társas identitás korlátozott, és hogy „[a] bevándorlást *csak* kollektív kategóriákban nem lehet – nem lenne szabad – értelmezni, amire pedig kimondatlanul nagy hajlandóságot mutat a történeti kutatás”. (106.)

A rézvidéki magyar jelenlét stabilitásának másik jele – az önszerveződésen túl – az itt lezajlott református egyházszerzői munka volt, melynek során az érintettek a magyarországi református egyházhoz és annak amerikai magyar egyházmegyéjéhez tartozó egyházat és lelkesítő állást alapítottak, templomot és parókiát

építettek, harangot vásároltak (1908–1909). Katolikus hitközség alapítására itt nem került sor. A református egyházépítés körülményeit, menetét és tanulságait a hatodik fejezetben (*Egyházszerzés, egyházi élet*) bontja ki a szerző. Véleményem szerint ez és az 1913–1914. évi sztrájkot bemutató nyolcadik fejezet a kötet két legkidolgozottabb tematikus egysége, köszönhetően annak, hogy mindkét esetben gazdagabb forrásbázisra, több intézményi-narratív forrásra támaszkodhatott a szerző (például a Magyarországi Református Egyház Zsinati Levéltára vonatkozó forrásai is a rendelkezésére álltak; az újonnan létrehozott egyháznak azonban nem maradt fenn az anyakönyve). Fejős ebben a fejezetben is informatív táblázatokba (az épülő református templom építésére a legmagasabb összeget adományozók; a református egyház családok alapító tagjai, családi adataikkal) rendezetten adja át ismereteinek egy részét. Lépésről lépésre bemutatja az egyházalapítás fázisait, és az itt szolgáló lelkészek (Csépké István, Fazekas Sándor, Sebestyén Endre és Urbán Endre) portréját, tevékenységének mérlegét is igyekszik megvonni. A formális keretek közé terelt aktív református egyházi élet azonban nem bizonyult tartósnak, ami elsősorban az egyházszerzéssel összefüggő kihívásokkal, a gyakori lelkészcserevel, a templomépítés miatti adósságokkal, és nem utolsósorban a rézvidék relatív elzártságával, kezdődő elnéptelenedésével magyarázható. Urbán Endre 1919. évi távozásával megszűnt az állandó lelkészi állás.

A második legrövidebb, *Közösségi, társadalmi élet* című fejezetből kiderül, hogy „közösségi megmozdulásai” részben politikai jelleget öltöttek, részben különféle szórakozási alkalmakat jelentettek. Ami a politikai kötődéseket illeti, kimutatható, hogy az első generáció kollektív érzelmeiben nem szakadt el szülőföldjétől, nagyobb ünnepei (március 15., október 6.) nemzeti külsőségek között zajlottak le. Egyes megmozdulásaikból a 48-as függetlenségi hagyomány iránti kötődés olvasható ki. Az amerikai munkaerőpiac kemény viszonyai azonban egyeseket a munkásszolidaritás eszméje felé tereltek. A társadalmi élet és a szórakozás kereteit – a „hivatalos” ünnepek mellett – különböző, helyben kialakult közösségi fórumok biztosították, az egyházi önképzőköri előadások, a helyiek részvételével működő énekkarok, zenekarok, színpadi előadások, vagy a személyesebb alkalmak, mint a keresztelő, a lakodalom vagy a temetés. Szórakozási opciónak minősült a közkönyvtár és a kocsma látogatása is. A szerző – ahol lehet – ebben az egységben is igyekszik szót adni az érintetteknek és élményeiknek, például a clevelandi *Szabadság* vagy a New York-i *Magyar Bányászlap* hasábjain megjelent, a rézvidékről származó olvasói levelek megidézése, bemutatása útján.

A kötet utolsó előtti, egyben a leghosszabb és egyik legkidolgozottabb fejezete (*A nagy próbatétel: sztrájk, 1913–1914*), az utóbb dokumentumfilmben, ismeretterjesztő riportokban és szaktanulmányok oldalain tárgyalt rézvidéki bányászsztrájkot és annak magyar vonatkozásait beszéli el. E tematikus egység révén a szerző a sztrájkot bemutató külföldi szakirodalmat, például Steve Lehto eredményeit egészíti, kerekíti ki azáltal, hogy a sztrájk magyar vonatkozásait aprólékos

munkával összeszedi és részletesen olvasói elé tárja. Miért és pontosan hogyan zajlott le a sztrájk? Az 1910-es évek elején a rossz munkakörülmények, mindenképp a heti 55 órás munkaidő és az alacsonyan tartott bérek, továbbá egy veszélyes technológiai újítás (*one-man-drill*) a végletekig fokozták a bányászok, bányamunkások körében tapasztalható elégedetlenséget, amely végül nagy volumenű munkabeszüntetésben csúcsosodott ki: 1913. július végén 17 ezer bányász rekesztette be a munkát a rézvidéken; a sztrájk 1914 tavaszáig tartott. A sztrájkmozgalom élére a Bányászok Nyugati Szövetségének (*Western Federation of Miners*) helyi szervezői álltak. A munkabeszüntetéseket azonban zavargások és véres incidensek kísérték, amelyek kisebb részben a sztrájkolók és sztrájktrörök (szkebek/*scabs*), nagyobb részt a sztrájkolók és a bányavállalatok érdekét képviselő sheriffhelyettesek, verőemberek egymásnak feszülése nyomán bontakoztak ki. A bányavállalatok minden eszközzel a sztrájk letörésére törekedtek, az erőszak számos „műfajának” utat engedve. A krízist egy tömegkatasztrófa súlyosbította (a calumeti Italian Hall-ban furcsa körülmények között a tömeg 70 embert, zömében gyerekeket taposott halálra). A sztrájk – mely egyébként országos visszhangot váltott ki, arra indítva az USA kongresszusát, hogy vizsgálóbizottságot állítson fel a michigani rézbányák munkakörülményeinek, a bányavállalatok működésének és a sztrájknak a kivizsgálására – sommás eredményekkel zárult. Javult ugyan némileg a munkások bére, de a bányavállalatok szankcionáltak, nem vették vissza a bányászszövetséghez tartozó munkásokat, a sztrájk vezetőit pedig lényegében elüldözték a területről; a szövetség helyi szervezete is megszűnt. A vállalatoknak azonban súlyos válsággal kellett szembenéznük.

Az alábbiakban a sztrájkeseemények Fejős által feltárt magyar vonatkozásait összegyűjtöm. A bányászszövetség helyi képviselőiből álló internacionalista sztrájkbizottságának magyar tagja is volt, Oppman Mór, aki nyilvános szónoklatok, „házi agitációk” és a sajtóban közzétett felhívások útján igyekezett a helyi magyar bányászokat minél nagyobb számban megnyerni a szövetség és általában a munkásmozgalom és a sztrájk számára. Pályáját, a sztrájkban játszott szerepét és a szervezői jelentéseiben tetten érhető saját „hangját” Fejős a tőle megszokott alaposággal igyekszik megidézni munkájában. Nincs azonban megbízható adat arra vonatkozóan, hogy a magyarok milyen arányban léptek be a szövetségbe, vagyis hogy mennyire volt sikeres Oppman agitációja. Ami a magyar munkások részvételét illeti, Fejős megállapítja, hogy nem létezett a sztrájkra vonatkozó egységes nézet, nem lehet a magyar „munkásság” sztrájkjal kapcsolatos egyöntetű álláspontjáról beszélni. Egyesek egyetértettek vele és részt vettek benne, mások kimaradtak belőle. A református egyházi előjárók körében sem volt teljes véleményazonosság a kérdésben. Továbbá nem támasztható alá a magyar sajtó egyes fórumain erőltetett állítás, hogy a magyar munkások vezető szerepet vittek a munkabeszüntetésben (a finnek, horvátok és szlovének voltak a legaktívabbak). Az is megállapítható, hogy a sztrájkhoz való személyes csatlakozás dilemmájának felmerülésekor a bevételre koncentrálnak a létfeltételek

és a kollektív önvédelmi erőfeszítés normája került konfliktusba egymással. Bármit is választott a magyar munkás a kettő közül, mindkét esetben kockáztatta, hogy pórul jár. Ha a sztrájk törés (másként a „gyászmagyarrá” válás) mellett döntött, azzal bizonyos körökben konfliktusokat, megbélyegzést, esetleg kizárást vont magára (a Red Jacket Első Magyar Betegsegélyező Egylet egyik rendkívüli ülésén hét tagot kizárt sztrájk törés miatt). Ha ellenben a sztrájkot, azzal a nélkülözést kockáztatta, mégpedig a rézvidéken túli magyar közösségektől érkező pénzsegély, anyagi támogatás korlátozott mértékű volt. A munkabeszüntetés a helyi református egyházat is nehéz helyzetbe hozta, a bérek kiesése és a bérharc miatti távozások ugyanis a támogatások elmaradásával jártak együtt. Összességében nem alakultak jól a kilátások. A szerző két incidenst, Fodor Lajos letartóztatását és Fazekas Margit életveszélyes megsebesítését is részletesen feldolgozza.

Részországnak már a sztrájkfejezetben elkezdődött hanyatlástörténete végül az utolsó két fejezetben (*Szétszóródás, kitartás; Egy múlt emlékezete*) bontakozik ki a maga teljességében. A sztrájk események okozta feszültség, a munkaviszonyok relatív változatlansága, továbbá a már említett makrofolyamatok (a háború, a réz kivitelének visszaesése, a fejlődő autóipar munkaerőt felszippantani képes ereje stb.) jelentős mértékű elvándorláshoz és végül a helyi bányászat megszűnéséhez vezettek. Ezzel együtt a magyar népesség is „kikapott” a területről, máshova (más bányatelepekre, a déli iparvárosokba stb.) költöztek, egyesek visszatértek szülőföldjükre. Fejős Zoltán az elvándorlás különböző irányait és „forgatókönyveit” személyes életutakon, példákön keresztül bontja ki és teszi átélhetővé. Magyar lelkész 1924-ben járt itt utoljára, az egyesületek is megszűntek létezni, 1940-ben már csak 31 magyarországi születésű háztartásfőt találunk a vidéken. Rendkívül szimbolikus, hogy a Kearsarge-on épített magyar református templomot 1951-ben lebontották. A magyar jelenlét egyetlen nyoma ma már csak egy földrajzi név (*Hungarian Falls*), ami egy patakot és egy vízesést jelöl.

Az eredmények számbavétele után – pusztán a rend kedvéért – néhány, a hiányérzetből eredő gondolatot is szeretnék megfogalmazni. Azok számára, akik nem ismerik Fejős Zoltán munkásságát, nem teljesen világos, hogy a rézvidéki magyarság esetében feltárt vándorlási stratégiák, adaptációs technikák és belső viszonyok mennyiben és miben számítottak egyediéknél más magyarlakta vidékekkel, azok jellemzőivel összevetve. Vagyis az eredményeknek az amerikai magyar világban való kontextualizálása, a korabeli amerikai magyar életvilágok legalább nagy vonalakban történő összehasonlítása lehetővé tette volna a rézvidéki magyarokra jellemző sajátosságoknak a képzeletbeli egyedi–tipikus tengelyen való elhelyezését; ezáltal ennek a közösségnek talán jobb értését is. További észrevétel, hogy az interetnikus kapcsolatok kérdése nem kerül elő érdemben, az olvasónak olyan érzete támad, hogy az ide telepedett magyar népesség szinte teljes etnikai izoláltságban élt. (Vájon így volt? Esetleg a forráshiányra vezethető vissza az ezzel kapcsolatos némaság? Nem derül ki a kőtetből.) A szerző időről időre reflektál a felhasznált

források megbízhatóságának kérdésére, tesz forráskritikai megjegyzéseket, néhány helyen (128., 129., 157., 479. stb. lábjegyzetek) azonban túlságosan rábízza magát a sajtóhírekre.

A munka olvasása során, főleg annak vége felé egyértelműen az volt a benyomásom, hogy a rézbányák vidékére irányuló munkamigráció – legalábbis az egyének szintjén és a társadalmi mobilitás szempontjából – semmiképp sem interpretálható sikertörténetként, sőt összességében kudarcosnak mondható. Teszem hozzá, a szerző nem állítja ennek ellenkezőjét. Alig találkozunk ugyanis a kötetben olyan életpályákkal, ahol a társadalmi emelkedés, a státuszváltás tetten érhető.⁸ Olybá tűnik, hogy a rézvidéken tartósan megtelepedő, innen továbbvándorolni képtelen magyarok körében az itteni munkavállalás nem értelmezhető egy hosszú távú mobilitási program egyik kezdeti, de fontos állomásaként, utóbb számukra megtérülő személyes „befektetésként”. Legalábbis intragenerációs szinten. Inkább az az impresszió marad meg az olvasóban, hogy a bevándorlók itteni küzdelmei, vállalásai csupán a mindennapi túlélést biztosíthatták a számukra. Persze csalóka lehet ez a benyomás, ha abból indulunk ki, hogy a kötet a kihívásokat, a nehézségeket és az azokat pillanatnyilag balanszírozni próbáló stratégiákat, erőfeszítéseket (például intézményépítés, sztrájkreszvétele) állítja a kutatás fókuszába; vagy ha abból, hogy az alsóbb társadalmi státuszúakat vizsgáló történelmet, antropológiát a forrásszűke gyakran akadályozza a személyes mobilitás megragadásában. Mindazonáltal szívesen olvastam volna a mobilitás kérdésének szisztematikus tárgyalását, összefoglalását, az ebben a kérdésben eligazító, világos állásfoglalást.

Ugyanakkor mégsem szeretném azt írni, hogy a szerző „adós marad” a fenti két bekezdésben felvetettek tisztázásával; enélkül is a rézvidéki magyar jelenlét kérdésének eredményes, meggyőző, ambiciózus, sok tekintetben mintaszerű monografikus feldolgozásával szolgál az olvasók számára. A történelmet átélhetővé tévő személyesség motívuma egyúttal élvezetes olvasmánnyá is emeli a könyvet.

⁸ Az egyik kivétel Joó István volt, aki néhány év bányász munka után vállalkozó lett, előbb mézsárszéket, majd italboltot nyitott, végül egy ruhaüzlet tulajdonosa lett. Az 1910-es évek végén Detroitba költözött. Mint a többi magyar bevándorlóhoz képest tehetősebb ember, mobilabb volt, a rézvidék hanyatlása idején könnyebben tudott költözni, és tevékenységét máshol újramelegíteni. (67–68.) Szintén kivételnek minősült például Kölblös János (211.).